

31 Mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü

1918-1920-ci illərdə ermənilərin xalqımıza qarşı həyata keçirdiyi soyqırımın bağlı ən etibarlı mənbə 1918-ci ilin yayında Milli Hökumət tərəfindən yaradılan Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləridir.

Təhqiqat komissiyasının sənədlərindən məlum olur ki, 1918-ci ilin Mart soyqırımı zamanı Bakı şəhərində 11 min nəfərədək türk-müsəlman öldürülmüşdür. Onların çoxunun meyiti tapılmamışdır. Çünki şahidlərin dediklərinə görə, ermənilər meyitləri od-aloğa bürünmüş evlərə, dənizə və quyulara atırdılar ki, cinayətin izini itirsinlər.

Sənədlərdən məlum olur ki, Bakının şəhər camaatından 400 milyon manatlıq daş-qaş və əmlak müsadirə olunmuşdur. Xalqın bir çox ziyarətqahları və tarixi abidələri dağıdılıb yerlə-yeksan edilmişdir. Uzaqyuran topraklar Təzəpir məscidi zədələnməmişdir. Daşnaklar Bakıda dünya məmurluğunun incilərindən sayılan "İsmailiyyə" binasına od vurub yandırmışdılar.

Komissiyanın materiallarında bu vəhşiliklər barədə deyilir: "1918-ci il martın 18-də (köhnə təqvimlə-A.İ.) bir erməni zabiti, yanındakı üç erməni əsgəri ilə "Kaspi" qəzeti redaksiyasının və "İsmailiyyə" Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin binaları arasındakı dalana gəldi və "İsmailiyyə" binasına daxil oldu. Bir azdan binanın pəncərəsində üstü və alov gördü. Nəinki Bakı müsəlmanlarının iftixarı sayılan, həm də bütün şəhərin yaşayış ocağı olan bu əzəmətli bina yangından məhv oldu. Yanğını söndürməyə adam yox idi, çünki müsəlmanlar küçəyə çıxma bilirdilər, onları pulemyotlarla və top-tüfənglə atəşə tuturdular". Həmin zabit "Daşnaksütyun" partiyaşının görkəmli xadimi Təvos Əmirov idi. Bu, həmin Təvosdur ki, uzun illər ərzində tariximiz, sovet mətbuatımız onu "yenilməz inqilabçı", "xalqlar dostluğu uğrunda mətin mübariz" kimi təbliğ etmişdi.

Talançılar "Kaspi" qəzeti redaksiyasının və "Dağıstan" mehmanxanasının binalarını, "İsgəndəriyyə"ni, "İsmailiyyə"ni də yandırmışlar. "Kaspi" qəzeti redaksiyasında Azərbaycan dilində kitablar nəşr edilirdi. Bina yandırılan vaxtdək burada Quranın yenicə çap edilmiş 5 min nüsxəsi saxlanılırdı. Onların hamısı yanib külə dönmüşdü.

Mart soyqırımında erməni hərbi hissələri ilə yanaşı, erməni ziyalıları, gəncləri də iştirak etdirirdilər. Təhqiqat komissiyasının materiallarında göstərilir ki, "erməni əhalisinin bütün siniflərini təmsil edən nümayəndələr bu "müharibə"də iştirak etməyi özlərinə borc bilirdilər. Burada neftxudalar, mühəndislər, həkimlər, kontor işçiləri var idi, bir sözlə, erməni əhalisinin bütün təbəqələri öz "vətəndaş borcu"nu yerinə yetirirdilər".

"Nikolay Buniatov" paroxodu komandirinin köməkçisi Kazım Axundov yazır: "Martın 25-dən Nikolayev küçəsindəki meyitlərin yığılmasına başlandı. Onların arasında süngülərlə didik-didik edilmiş və qılıncla tikə-tikə doğranmış 3 müsəlman gimnaziyasının, 11 gimnaziyaya qızın, 1 rus qadının, 3-5 yaşlarında 3 müsəlman oğlan uşağının, 8 rus kişinin, 19 İran təbəəli müsəlman qadınının və müxtəlif peşə sahibləri olan 67 azərbaycanlının meyitləri var idi. Bundan başqa, "Vulkan" cəmiyyətinin köhnə yanalma körpüsünə müsəlman kişilərin, qadın və uşaqların 6748 meyiti qətilmişdi".

Axundov öz tanışı, texnik Vladimir Sokolovu "Kəpçixana" deyilən yerə aparmışdı. Burada, o, 3 fotosəkil çəkmişdi. Birinci şəkildə başında güllə yarası, bədəninə beş süngü yarası olan və sağ körpüçük sümüyünə qılnc zərbəsi endirilmiş qadın meyiti təsvir olunmuşdur. Onun sağ sinəsi üstündə hələ sağ olan körpə uzanmışdır. Anasının döşünü əməmən bu körpənin ayağındakı süngü yarası vardı.

İkinci şəkildə iki mirmarta divara vurulmuş 2 yaşlı uşaq təsvir edilmişdir. Mismarin başından aydın görünür ki, onu divara daşla vurmuşlar. Daş ələ oradaca idi.

Üçüncü şəkildə 13-14 yaşlı qızın meyitidir. Biçərənin bədənindən görünür ki, onu bir dəstə kişi (əslində, bu alçaqlar "kişi" sözü yaraşmaz – A.İ.) zorlamışdır.

1918-ci ilin Mart günlərində Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzası dəhşətli talan və vəhşiliklərə məruz qalmışdır. Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzası üzrə ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər haqqında 7 cild, 925 vərəqdən ibarət təhqiqat materiaları toplanmışdır. Burada bədnam S.Lalayevin başçılıq etdiyi əsgərlər və T.Əmirovun dəstəsi əzginləşərək müsəlmanları soyub-talayır və qırırdılar. Şamaxının müsəlmanlar yaşayın hissəsinin hamısına od vurulmuşdu. 13 məhəllə məscidi və məşhur müqəddəs ocaq – Cümə məscidi yandırılmışdır. Bu məscid müsəlmanlara həm bir qibləqah, həm də qədim abidə kimi əziz idi. Erməni quldurlar minlərlə dinc insanı qətlə yetirmişdi.

Şamaxıda böyük hörmət sahibi olan axund Cəfərquluya olmanın işğəncələr verilməmişdir. Ermənilər məsciddə axundun saqqalının tüklerini yolmuş, dişlərini, göz-lərini çıxarmış, qulaqlarını və burnunu kəsmişdilər. Ermənilər axunda pənah gətirmiş saysız-hesabsız qadın və uşağı da vəhşiliklə öldürmüşdülər. Axundun tamamı yandırılmışı evinin həyatində sonralar təhqiqat komissiyasının üzvləri tərəfindən çox miqdarda insan sümükləri aşkar edilmişdi. Qafqaz-İslam Ordusu 1918-ci ilin iyulunda Şamaxının ermənilərdən azad edərək meyitlərin iri sümüklərini yığıb basdırılmışdır. Komissiya üzvləri 1918-ci ilin oktyabr və noyabrında bu barədə hazırladığı məruzədə qeyd edirdilər ki, həyatdə hələ də çürümüş meyitlərin qalıqları qalmaqdadır. Şamaxı qəzasının müsəlmanları yaşayın təxminən 80 kəndinin taleyi də bu cür olmuşdur. Daşnakların törətdiyi vəhşiliklərin həddi-hüdudu yox idi.

1919-cu il martın 30-da "Azərbaycan" qəzetində Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının "Çağırış"ı dərc edilmişdir. Komissiyanın sədri Ə.Xəsməmmədovun

imzaladığı bu sənəddə deyilirdi: "Şamaxının yalnız xarabalıqları qalmışdır. Şəhərin müsəlman hissəsindəki bu xarabalıqlarda məscidlərin ən qədimi – 800 ildən çox tarixi olan Cümə məscidinin ancaq yanib qaramış minarələri görünür, şəhərin on beş minlik müsəlman əhalisindən sağ qalanlar isə bütün Zaqafqaziyyə dağılmış, əllərində qoltuq ağacı və bəllərində torba qapı-qapı düşüb dənizlər ki, acından ölməsinlər."

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərindən məlum olur ki, ermənilər

idi. Bir qədər söhbət etdikdən sonra əsgərlərə təzədən əmr verildi ki, silahları aşağı salsınlar. Qadınlar və uşaqlar ağlayırdılar. Yekəpər bir erməni beş nəfərə camaata yaxınlaşıb, cavan, gözəgəlimli qadınları seçməyə başladı. Əllidən çox qadını hara işə apardılar. Onlardan birinin qardaşı etirazını bildirəndə yerində güllələdilər. Onun meyitini yerə sərüb biçəqlə gözlerini çıxardılar. Əli qana batmış erməni ovcunda tutduğu gözləri camaatın üstünə tulladı. Kütlədən uğultu qopdu. Daşnaklar erməniyə söyə-söyə qabaqdaqları qundaqla döyməyə başladılar. Sonra irəli çıxmış bir yaşlı kişinin qarnını süngü ilə dəşdilər. Bu, göz ilə baxılması müsibət deyildi".

dan 35-i hazırda mövcud deyil.

Lənkeranda olan "Dikaya diviziyası"ni tərkislah etmək üçün dəniz vasitəsilə bolşevik dəstələri göndərmişdi. Bunların hamısı Erməni Milli Şurasının göstərişi ilə edildi. Bolşevik əsgərləri yolda qabaqlarına çıxan müsəlman kəndlərini dağıdıb talayırdılar. Astara bolşevik əsgərləri tərəfindən topa tutularaq darmadağın edildi, əhalinin əksəriyyəti yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur oldu. Xəzər dənizi sahilində Qızılağac ilə Lənkeran arasındakı müsəlman kəndləri "Aleksandr Candar" paroxodu tərəfindən top atəşinə tutuldu. Yanvarda başlanan bu qırğınlar martda daha da şiddətləndi".

rırlar. Sonra qapını bağlayaraq, damdan içəriyə saman qarışıq neft töküb camaatı yandırmışda başlayırlar. Uşağ, qoca, qadın qışqırta arşə dənirən...

1918–1920-ci illərdə Andranikin silahlı dəstəsi tərəfindən azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırımı nəticəsində Qərbi Azərbaycan torpaqlarında təxminən 565 min nəfər türk-müsəlman öz dədə-baba torpaqlarından qovulmuş, didərgin salınmış və qətlə yetirilmişdir. Erməni tarixçisi Z.Korkodyan "Sovet Ermənistanının əhalisi (1831-1931-ci illər)" əsərində yazır ki, 1920-ci ildə Ermənistan-da Sovet hökuməti qurularken bu ərazidə 10 min nəfərdən bir qədər çox türk qalmışdı. 1918-ci ildə İrəvan quberniyasında 211, Qars vilayətində 92 Azərbaycan kəndi dağıdılmış, yandırılmış və talan edilmişdi. İrəvan azərbaycanlılarının çoxsaylı müraciətlərindən birində göstərilir ki, qısa müddət ərzində bu tarixi Azərbaycan şəhərində (İrəvan) və onun çevrəsində 88 kənd dağılmış, 1920 ev yandırılmış, 132 min azərbaycanlı məhv edilmişdir. Erməni cəza dəstələrinin törətdikləri vəhşiliklər, daşnak hakimiyyəti dövründə yürüdülmüş "türksüz Ermənistan" siyasəti nəticəsində İrəvan quberniyasının azərbaycanlı əhalisinin sayı 1916-cı ildə 375 min nəfərdən 1922-ci ildə 70 min nəfərə enmişdir. 1920-ci il aprelin 27-də XI Qırmızı ordunun Bakını, sonra isə digər bölgələri işğal etməsi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin gördüyü tədbirləri başa çatdırmağa imkan vermədi. Ermənistan sovetləşən Zəngəzur qəzası da daxil olmaqla, həmin ərazilər Ermənistanla başlandı.

Beləliklə, 1918-1920-ci illərdə türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən qətlər və kütləvi insan qırğını təsadüfi hadisə deyil, "Daşnaksütyun" partiyaşının böyük Ermənistan yaratmaq planını həyata keçirmək üçün soyqırımı siyasəti olmuşdur.

Xalqımıza qarşı 1918-ci ildə törədilən mart soyqırımı kimi faciəli bir reallığın saxtalaşdırılması və ört-basdır ediləməsinə təkə tarixi bir anın unudulması kimi qəbul etmək olmaz. Mart hadisələrinin saxtalaşdırılması xalqımıza qarşı tarixən düşmən nüvəsibət bəsləyən erməni xislətinin gizlədilməsi oldu. Bu isə özlüyündə XX əsr tariximizdə yeni-yeni qanlı səhifələrin açılmasına gətirib çıxardı ki, bunlardan əşğıdakılara diqqəti cəlb etmək yerinə düşər: – 1920-ci ilin aprel işğalı ilə Azərbaycan Milli Hökuməti devrildi, bolşevik bayrağı altında ermənilər Azərbaycanda faktiki olaraq ikinci dəfə hakimiyyəti ələ keçirdilər. Nəticədə respublikada nəinki ziyalılara, hətta milli baxışlı kommunistlərə də divan tutuldu, milli ədalət-əmələrimiz ayaq altına atıldı, bütün bu işlərin icraçıları ermənilər oldu.

– 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsində qədər Azərbaycanın ən ağır probleminə və xalqın dözülməz dərində çevrilən Qarabağ məsələsinin əsası həmin illərdə qoyuldu.

– Bolşevik cildinə girən daşnaklar Zəngəzur torpaqlarını zorla Azərbaycandan qoparmağa nail oldular.

– Otuzuncu illərin repressiyalarında ermənilər xalqımıza qarşı qırmızı terroru qəddarlıqla həyata keçirdilər.

– 1948–1953-cü illərdə yüz minlərlə soydaşımız öz ata-baba torpaqları olan Qərbi Azərbaycanından didərgin salındı.

– 1990-cı ilin Yanvar faciəsi, 1992-ci ilin fevralında Xocalı soyqırımı, 1992-ci ildən başlayaraq Suşa, Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Qubadlı, Zəngilan, ümumiyyətlə, 20 faiz torpaq itkisi erməni məkrinin, ən əsası isə Mart Soyqırımının unudulmasının bilavasitə nəticəsidir.

Nəhayət, Ü.Hacıbəyovun 1919-cu ildə Mart soyqırımının liddənməli ilə əlaqədar yazdığı "31 Mart" adlı məqaləsindən bu gün üçün də aktuallığını saxlayan bir fikri xatırlatmaq yerinə düşər: "Bugünkü vəzifəmiz o qara günə yaddan çıxarmamaq və buna görə də həmişə və hər an şey həzır olmalıyıq. Borcumuz bu Vətəni gələcəkdə hər cür təvəzzüddən qorumaq və məmləkətimizi şəreflə yaşatmağa çalışmaqdır". Bəli, düşmənin əsrlər boyu türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirdiyi soyqırımı siyasəti cavabsız qalmadı. Tarixdən ibrət götürən Azərbaycan xalqı heç bir zaman öz əzəli torpaqlarının düşmənin əsarətində qalmalı ilə barışa bilməzdi və barışmazdı.

2020-ci ilin sentyabrında müzəffər Azərbaycan Ordusu Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Qarabağ düşmən işğalından azad etdi. Tarixə 44 günlük Vətən müharibəsi kimi daxil olan bu savaşı düşmən işğalında olan torpaqlarımızın azad edilməsi və səhildərimizin intiqamının alınması ilə nəticələndi. Mart soyqırımı Azərbaycan tarixində ən ağır hadisələrdən biri olmaqla, həm də ibrətətim tarixidir. Dövlət başçısı İlham Əliyevin dediyi kimi, gələcəkdə Ermənistanla qonşuluq münasibətləri bərpə oluna bilər, amma ermənilərin uzun illər xalqımıza qarşı həyata keçirdiyi qeyri-insani hərəkətləri heç vaxt unutmamaq olmur.

1923-cü ildə sovet Rusiyasının rəhbərliyi ermənilərin arzu və isteklərini nəzərə alaraq tarixi torpağımız olan Qarabağda muxtar qurum yaradıldı. Bu qurum yarandıqı gündən Azərbaycan xalqına qarşı separatçı mövqeyi ilə tanındı.80-ci illərin sonlarında bu separatçı qurum dünya erməni lobbisinin və havadarlarının köməyindən istifadə edərək Azərbaycan torpaqlarının 20 faizini işğal etdi. Amma 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra 2023-cü ildə həmin separatçı quruma son qoyuldu, Azərbaycan ərazi bütövlüyünü bərpə etdi. Bir sözlə, 1905-1906-cı illər, 1918-1920-ci illər, 1988-2023-cü illərdə şəhid olan əsgər və zabitlərimizin, dinc əhalinin intiqamı alındı. Bu gün hər bir azərbaycanlı erməni məkrini unutmur, gənc nəsə düşməni tanımaq üçün soyqırımların tarixini döndə-döndə başa salır və yaddaşlara həkk edir.

Anar İSGƏNDƏROV,
Milli Məclisin deputatı,
tarix elmləri doktoru, professor

Azərbaycan davamlı qırğınlar hədəfində

XX yüzillik erməni millətçilərinin xalqımıza qarşı soyqırımı və deportasiya cinayətləri əsridir

Şamaxı şəhərində 8 min, qəzanın 53 kəndində isə 8027 azərbaycanlı qətlə yetirilmişdir. Onlardan 4190 nəfəri kişi, 2560 nəfəri qadın və 1277 nəfəri uşaq olmuşdur. Bu kəndlərlə dəyən ümumi maddi ziyan o dövrün qiymətləri ilə 339.5 milyon manat, Şamaxı şəhərinin azərbaycanlı əhalisinə vurulmuş ziyan orta hesabla bir milyard manatdan çox olmuşdur.

Quba qəzasında qırğınlar əvvəlcədən düşünülmüş və buna geniş hazırlıq işləri görülmüşdü. Çünki qırğına başlamaq üçün bəhanə milli münafiqə ola bilərdi. Erməni daşnak qüvvələri dünyanın hər yerinə ermənilərin, guya, müsəlmanlar tərəfindən sıxışdırıldığı barədə teleqramlar göndərirdilər. Orada yaşayın M.Kasparov, H.Hayrapetov, A.Mukanyans və A.Baqdanov tərəfindən göndərilmiş teleqramda iddia olunurdu ki, Qubada müsəlmanlar milli ədəvət, milli qırğın törədirlər, erməni və rus kəndlərini dağıdırlar, kilsələrə od vurub yandırirlar.

Bakıdan böyük bir silahlı dəstə ilə Qubaya gələn Amazasp camaatı meydana yığaraq bildirdi: "Mən minlərlə türkdan başını kəsən Əzrurum ermənişiyəm. 200-dən çox türk kəndini yandırıb xaraba qoymuşam. Uzun müddət türklərə vuruşmuşam, erməni xalqının mənafeyini müdafiə etmişəm. Buraya da ona görə gəlmişəm. Əgər müqavimət göstərsəniz, hamınızı bir nəfər kimi qıracağam".

Şahidlərdən biri yazır: "Amazasp daşnak dəstəsinə belədeçlik edən qubalı erməni Harun Hayrapetovu yanına çağırdı və ona nəşə dedi. Harun cibindən bir siyahı çıxarıb oxumağa başladı. Siyahıda Qubanın vaxtlarından 26 nəfərin adı var idi. Amazasp həmin adların dalaınca silahlı əsgərlərindən bir neçə nəfərini göndərdi. Silahlı əsgərlər həmin ailələrdən altı nəfərə geri qayıdanda daşnak komandiri daha da əşələşdi. Gətirilənlərin 4-ü qadın, 2-si yeniyetmə idi. Amazaspın tapşırığı ilə yeniyetmələrin başlarını kəsdi. Qadınları uşaqlarının qanını içməyə məcbur etdilər. Onlar şivan qoparıb daşnakların üstünə atılaraq qanrılarını süngülərlə dəşdilər. Sonra qılıncla bədənələrini tən ortadan ikiyə böldülər. Meydanda ah-nələ yüksələndə Amazasp əsgərləri cərgə ilə düzdürüb əliyalın, günahsız əhaliyə atəş açmağı onlara əmr etdi. Yüzlərlə adam qırıldı. İnanmaq olmurdu ki, insan-insana qarşı bu qədər vəhşilik törətsin".

"Mən sizin qanınızı içəcəyəm" – deyən Amazasp siyahıda adları çəkilən adamların mülklərini odlayib külə döndərmək əmrini verdi. Bütün bu hərəkətləri ilə o, son dərəcə qəddar və qaniçən olduğunu sübuta yetirdi.

Amazasp Bakıdan mənfur Şaumyan rejimindən belə bir tapşırığı almışdı: Quba qəzasında bütün müsəlmanları qırıb məhv etmək, onların yaşayış məntəqələrini dağıtmaq, sonra isə bu qırğını sünni və şiə məzhəbləri arasında toqquşma kimi qələmə verməklə cinayətin izini itirmək lazımdır.

Qırğının şahidlərindən olan Şəhbəli oğlu xatırlayır: "Ermənilər o qədər adam qırırdılar ki, Qubanın küçələri al qana boyanmışdı. Əllərinə keçən 2 mindən çox insanı meydana yığıb ucdantutma güllələmə istəyəndə bir nəfər onların başçısına yaxınlaşdı. Deyilənə görə, komissar

Başqa bir şahid isə yazır: "Ermənilər dindarları Qubanın mərkəzinə gətirdilər. Bu, döyülən insanları qəzanın ən hörmətli ağsaqqalları sayılırdılar. Amazasp hamının tanıdığı Quba ermənişi Harunu çağırdı. Harun azərbaycanca dedi ki, sünnilər və şiələr hərsə bir tərəfə çəkilib üz-üzə dursunlar. Elə o cür də durdular. Aralarında 20-30 metr olardı. Sonra iki tüfəng gətirib dedilər ki, onsuz da sizin hamınızı qıracağıq. Kim sağ qalmağa istəyirsə, dediyimizə əməl etsin. Sünnilər və şiələr növbə ilə bir-birinə güllə atsın. Sağ qalanlarla işimiz olmayacaq. Birinci iki nəfəri irəli çıxarıb tüfəngləri onlara verdilər. Birisi ləzgi Məhəmməd, o birisi isə şiələrini ağsaqqalı Məşədi Mirsadiq idi. Onların heç biri erməni silahını əlinə almaq istəmədi. Qundaqla başlarını yarıb onları tüfəng götürməyə məcbur etdilər. İkisi də tüfənglərini qaldırıb bir-birlərini nişan aldı. Hamı məəttəl qalmışdı. Nisbətən cavan olan Məhəmməd heç kimin gözlemədiyini halda geri döndü və bir daşnağı yerə sərtdi. Qarışıqlıqdan istifadə edən Məşədi Mirsadiq da bir erməniyi öldürdü. Qaçmaq istəyən yüzlərlə adamı pulemyotlarla qırıdılar. Ölənlərin çoxu qadınlar və uşaqlar idi. Əvvəlcə Məhəmmədin qollarını kəsdi, sonra ayaqlarını. Başını kəsib süngüyə keçirdilər və hamı görsün – deyə yuxarı qaldırdılar. Məşədi Mirsadiqin gözələrini çıxarıb, qollarını sındırdılar və boynunu qırıdılar. Həmin gün daşnaklar məscidi dağıdıb, həm sünnilərdən, həm də şiələrdən 20-dən çox din xadimini qətlə yetirdilər".

A.Novatski məsələni dəqiqləşdirmək üçün qeyd edir ki, müsəlmanların dini heysiyyətləri toxunaraq, məscidlərə od vuran daşnaklar təkə Quba, Qusar və Xaçmaz ərazisində 26 məscidi yandırmışdılar.

Müsəlmanların müqəddəs dini ocaqlarını yerlə-yeksan edən daşnaklar dincə, Şərq tarixinə və ədəbiyyatına aid minlərlə qiymətli kitabları da məhv etmişdilər. Qubanın mərkəzində Əbdürrəhim əfəndinin mədrəsəsinə yandırın ermənilər buradakı 1300-ə yaxın kitabı tonqala atmışdılar. Hadisələrin canlı şahidlərindən olan nüfuzlu din xadimi İbrahim Aydəmirov xatırlayır ki, "Digah məscidində təxminən 600-700 il əvvəllə aid alban və ərəb əlifbası ilə yazılmış kitablar var idi. Ermənilər həmin kitabları məhv etməklə yanaşı, kənd məscidinin təxminən bir kilometrliyində yerləşən müqəddəs pirin daşını da partlatmışdılar. Bu, üstündə alban yazıları olan nəhəng bir daş idi".

Qubada törətdiyi qırğınlardan quduzlaşın Amazasp əliyalın dinc əhaliyə meydan oxuyaraq deyirdi: "Mən erməni xalqının və onun mənafeyini müdafiəçisiyəm. Mən cəza dəstəsi ilə göndərilmişəm ki, iki həftə əvvəl burada öldürülmüş ermənilərə görə sizdən qısaq alım. Mən bura qayda-qanun yaratmaq, sovet hakimiyyətini qurmaq üçün deyil, öldürülmüş ermənilərin qisasını almağa göndərilmişəm. Mənə əmr edilmişdir ki, Xəzər dənizindən Şahdağın kimi bu ərazidə yaşayın bütün müsəlmanları məhv edim..."

Amazaspın vəhşilikləri nəticəsində 1918-ci ilin ilk beş ayı ərzində Quba qəzasında üst-üstə 16 mindən çox insan məhv edilmişdir. 1918-ci ilin qırğınları zamanı daşnak bolşevik birləşmələri Quba qəzasında 162 kəndi dağıtmışdılar ki, bunlar-

1918-ci ilin yanvarından 1919-cu ilin avqustunda "Molokan qiyamı" yatırılana qədər bu bölgədə erməni-rus birləşmələri tərəfindən 2 min insanın həyatına son qoyulmuşdu.

1918-1920-ci illərdə erməni vəhşiliklərindən ən çox ziyan çəkən Azərbaycan bölgələrindən biri də Zəngəzur qəzası olmuşdur. Erməni silahlı dəstələri tərəfindən 115 kənd üzrə 3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq öldürülmüş, 1060 kişi, 794 qadın və 485 uşaq yaranalmışdır. Nəticədə təkə Zəngəzur qəzasında komissiyanın məruzəsi hazırlanana qədər 10068 nəfər azərbaycanlı öldürülmüş və ya şikəst edilmişdir. Məruzədə deyilirdi ki, bu dəhşətli rəqəmlər hələ erməni vəhşilikləri haqqında tam məlumat vermir. Belə ki, daha çox müsəlman erməni vəhşiliklərinin qurbanı olmuşdur. Ancaq o zamankı dəhşətli qarışıqlıq şəraitində onları tam şəkildə müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır.

Qəzanın Vaqudu kəndində 400-dən yuxarı azərbaycanlı əhali məsciddə sığınacaq tapıb və güman edirlər ki, ermənilər müqəddəs yerə toxunmazlar. Ancaq onları mühasirəyə alan erməni vandalları əvvəlcə məscidə əl bombaları atır, sonra isə od vuraraq insanlarla birlikdə yandırirlar.

Şəki kəndinin küçələrində iki yerə şaqqalanmış uşaq meyitləri atılıb qalmışdı. İrmiş kəndini talan edərkən ermənilər sudaşmaq uşaqları süngülərə taxaraq göyə qaldırdı, öldürülən meyitləri tikə-tikə doğrayırdılar. Aqıd kəndində ermənilər müsəlmanlardan xristianlığı qəbul etməyi tələb edir, bundan imtina edən qadınlara qarşı ən amansız cəza tədbirləri görürdülər.

Zəngəzur qəzasının 100-dən çox müsəlman kəndi dağıdılmış, on minlərlə qara mal və yüz minlərlə davar ermənilər tərəfindən aparılmış, bağlar, taxıl zəmiləri və otlaq sahələri yandırılmış, dağıdılmış, bir sözlə qəzanın müsəlman əhalisinin dolanışığı dözülməz hala salınmışdı. Ermənilər tərəfindən qəzanın Azərbaycanın müxtəlif kəndlərinə qaçıb dağılmış əhalisi 1 milyard manata yaxın maddi ziyan vurulmuşdur.

1918-ci ilin avqustunda İgdır və Eçmiədzin qəzalarında azərbaycanlıların qırğını Dronun rəhbərliyi altında həyata keçirilmişdi. Onun göstərişi ilə bu regionda azərbaycanlıların 60-dan çox kəndi dağıdılmış, yandırılmış, əhalisinə qarşı ən sərtdəhşətli görülmüşdü.

1918-ci ilin martına qədər İrəvan qəzasının 199 azərbaycanlı kəndi, 1919-cu ilin sentyabr ayına qədər isə Eçmiədzin qəzasına məxsus 62 azərbaycanlı kəndi bütünlüklə yerlə-yeksan edilmişdir. 1919-cu ilin axırında isə Zəngibasarın bir neçə kəndi istisna olunmaqla, İrəvan qəzasının, o cümlədən, Vedibasın bütün kəndləri məhv edilmiş, əhalisi vəhşicəsinə öldürülmüş, sağ qalanlar canlarını xilas edərək başqa yerlərə qaçmışlar. Əhali İran, Osmanlı və Azərbaycana pənah gətirmişlər.

Quark rayonunun Vartanı kəndində isə faciə belə başlanmışdı: Aprel ayının ortalarında iclas keçirmək adı altında azərbaycanlıları bir yerə yığırlar. Təxminən 1200-1500 adam toplaşır. Keşiş Vahan iclası açıq, bir neçə kəlmə ilə bu iki xalqın bir kənddə mehriban yaşaması haqqında fikirlər söyləyir. Bir qədər sonra silahlı ermənilər içəri daxil olub keşişi bayıra çıxar-